

Л.І. Шевченко. — К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2004. — С. 6.

Любов Струганець

МОДЕЛЮВАННЯ ОСНОВНИХ ТИПІВ ЗМІН У СЛОВНИКОВОМУ СКЛАДІ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Кожна мова – живий організм, існування якого забезпечується діалектичною єдністю статичності і динаміки у процесі функціонування. Розвиток мови – це збереження, еволюція мовних явищ, процесів попередніх часових зрізів, вихід з ужитку окремих мовних елементів, а також активна поява нових. Мова змінюється, реагуючи на всі зрушення у суспільстві та в мовній свідомості її носіїв. У сфері лексики динамічні процеси особливо виразні. Цілком закономірно, що вивчення специфіки розвитку словникового складу в різні історичні періоди залишається одним із найактуальніших напрямів лінгвістичних досліджень. Наприклад, лексико-семантичні процеси в українській літературній мові кінця ХХ століття студіювали В.Жайворонок, О.Муромцева, Л.Мацько, С.Єрмоленко, О.Тараненко, С.Семчинський, К.Ленець, Н.Клименко, О.Стишов, Т.Коць, Д.Мазурик, І.Холяк, І.Кочан та ін. Хоча науковий доробок українських мовознавців, у якому висвітлюються особливості трансформації лексико-семантичної системи, вагомий, усе ж відсутні чіткі класифікації, типові моделі основних змін у словниковому складі літературної мови.

Таку ситуацію можна пояснити цілим рядом причин. По-перше, зміни у лексико-семантичній системі настільки різноманітні, що їх важко підпорядкувати певній класифікації. По-друге, одні і ті ж процеси названо мовознавцями неоднаково (інколи існує досить великий перелік номінацій). По-третє, врахування системних зв'язків між лексичними одиницями (внутрішньоослівних, парадигматичних, асоціативно-дериваційних) ускладнює і так непросту ситуацію. По-четверте, поєднання лексико-семантичних процесів зі стилістичними додає нових труднощів у формуванні типології змін. Наведений перелік причин далеко не повний. Актуальність моделювання основних типів змін у словниковому складі літературної мови визначається й тим, що класифікація лексико-семантичних процесів має першорядне значення для створення комп'ютерних програм різного типу, які відображатимуть стан і статус лексичних норм літературної мови. Тому мета нашої розвідки – представити моделі динаміки кодифікованих лексичних норм. Предметом дослідження стали лексичні норми з комплексом лексикографічних параметрів (семантизацією, стилістичним маркуванням), зафіксовані в загальномовних словниках української мови.

Під словниковим складом літературної мови розуміємо не механічну множину слів, властивих мові на відповідному етапі її функціонування як засобу спілкування, а упорядковану за певними закономірностями лексико-семантичну систему [2, 101]. Її розвиток відбувається такими основними способами: 1) шляхом поповнення новими лексичними одиницями, 2) поступового звуження вживання, а згодом і виходу окремих номенів, що з певних причин виявились застарілими, 3) семантичної трансформації і 4) стилістичної транспозиції уже існуючих слів.

До найважливіших способів поповнення (або ж оновлення) лексики належать: творення неологізмів на базі власних мовних ресурсів, запозичення слів і зворотів з інших мов та залучення лексичних елементів із периферійних ділянок мовної системи.

Для створення баз даних з лексикографічною історією слів суттєвою є перша фіксація лексеми у словнику. Поетапність оновлення лексичного складу, набуття офіційного статусу тим чи іншим словом у літературній мові демонструє зіставлення реєстрів кодифікаційних праць. Джерельною базою нашого дослідження послужили етапні словники ХХ століття: СГ, РУС-24-33, РУС-37, РУС-48, УРС, РУС-68, СУМ та ін. Із числа словників 90-х років – доби Української державності – вибрали праці, які з-поміж інших максимально представляють словниковий склад української мови кінця ХХ ст.: ОС-94, ОС-99, СІС-2000-П, СІС-2000-МШ та ін.

СГ став точкою відліку для дослідження кодифікації лексичних норм сучасної української літературної мови, оскільки узагальнює сформовану на початок ХХ ст. мовну картину світу українців і, зокрема, словниковий склад української мови. Після СГ почалася доба нормативних словників літературної мови, практична потреба у яких була досить гострою. Кожний словник умовно розглядаємо як хронологічний (чи синхронний) зріз стану лексико-семантичної системи у певний проміжок часу. На основі кількох лексикографічних зрізів відтворюємо динаміку лексичних норм, історію окремих лінгвальних явищ, еволюцію мовного поступу.

Наприклад, РУС-24-33 уперше (з числа обсервованих лексикографічних джерел) маніфестує номени *автомобіль, алея, ананас, жалюзі, пальто, панам, парфумерія, персик, піджак, помада, портфель, пральня, пудра* та ін. РУС-37 кодифікує велику кількість нових лексем: *траса, шосе, тротуар, автобус, тролейбус, таксі, сарделька, ситро, шоколад, радіоприймач, телевізор, телефон* та ін.

Використовуючи умовні скорочення назв словників, потрібну для дослідника частину словникового складу можна умовно поділити на розряди, як-от: 1) лексеми, кодифіковані словниками різних часових періодів (наприклад, модель “СГ+ → СУМ+ → ОС-99+”); 2) слова, які не фіксуються у реєстрах нових лексикографічних праць (модель “СГ+ → СУМ+ → ОС-99-”); 3) лексеми, кодифіковані після СГ (модель “СГ- → СУМ+ → ОС-99+”); 4) слова, кодифіковані після СУМу (модель “СГ- → СУМ- → ОС-94+”) та ін.

Нові лексичні одиниці, введені у реєстри словників, називаємо інтродуктивами. До інтродуктивів, зафіксованих ОСом-94 (четверта модель із вище названих) належать *дезодорант, джинси, кейс, кетчуп, ківі, сауна, спагеті* та ін.

Процес неологізації надзвичайно багатогранний. Неологізми розрізняють за факторами, які спричинили їх утворення. Перший фактор, позамовний і найбільш сильний, – це поява у житті нових явищ і нових понять. Другий чинник – інтралінгвальний, який зумовлює оновлення уже наявних назв будь-яких явищ під впливом вимог до більшої точності, економності чи виразності (*компакт* замість *компакт-диск*, *теракт* замість *терористичний акт*).

Серед неологізмів диференціюють одиниці двох статусів: лексичні (*йогурт, гамбургер, еваназія, акупунктура*) та семантичні: *легіонер* “2) Переносно – у командних спортивних іграх гравець, який виступає за іншу (переважно зарубіжну) команду” (СІС-2000-МШ, 319), *меню* “2) Список варіантів дій на екрані дисплея комп’ютера. 3) Перелік комп’ютерних програм та функцій” (СІС-2000-МШ, 351), *піратство* “2) Переносно – форма порушення авторського права щодо літературних творів, аудіо- та відеопродукції, комп’ютерних програм” (СІС-2000-МШ, 440) та ін.

Окрім зазначених аспектів, неологізми мають ще один важливий параметр для

їх характеристики – спосіб утворення. Процес словотворення настільки багатогранний, що до цього часу в українському мовознавстві не вироблена однотипна класифікація процесів словотворення, якої дотримувалися б усі. Навіть на позначення певного способу існує чимало термінів. Тому уведення у комп'ютерних базах даних інформації про спосіб утворення того чи іншого слова – справа вкрай проблематична. Значно простіша ситуація із запозиченнями з інших мов, коли необхідно зафіксувати дані про мову-джерело запозичення лексеми. Але тут виникає інше питання. Через те, що засвоєння мовою іншомовних слів – процес перманентний, часто важко провести межу між словами іншомовними і словами запозиченими (традиційно запозичені слова тлумачаться як такі, що цілком засвоєні мовою, яка їх запозичила, а іншомовні слова як не засвоєні повністю мовою, що їх запозичила, вони усвідомлюються мовцями як чужорідні й зберігають ознаки свого походження).

Серед способів оновлення словникового складу літературної мови “найнепомітнішим”, на перший погляд, є процес залучення лексичних елементів із периферійних ділянок мовної системи. Можливо, через те, що немає комплексного монографічного дослідження усіх напрямків взаємодії ядра і периферії. Наприклад, соборна українська літературна мова і сьогодні поповнюється все новими й новими виразами і формами, почерпнутими з діалектних джерел. Аналіз статусу діалектизмів у лексико-семантичній системі літературної мови повинен поєднувати різні підходи: характеристику діалектизмів із погляду ступеня освоєння у літературній мові, за географічною проекцією і за належністю до вузких чи ширших лінгвогеографічних утворень (говірок, говорів, наріч). Як бачимо, параметрів для адекватної характеристики діалектизмів немало. Вивчення процесів залучення лексем із периферії мовної системи ускладнюється тим, що зміна статусу слова супроводжується і трансформацією його стилістичних характеристик (а це суттєво для кодифікації лексичної одиниці).

Водночас із поповненням літературної мови новотворами і запозиченими словами відбувається зворотний, проте не менш важливий для розвитку національної мови процес архаїзації лексичних одиниць. Для визначення міри актуальності чи неактуальності (застарілості) слова необхідна певна точка відліку. Розмежовують слова, які відносяться сьогодні до пасивного складу мови, і слова цілком застарілі [1, 159]. До першого типу належать лексеми, що мало або зовсім не вживаються у мовленні, проте їх значення широко відоме усім освіченим мовцям (*кіш*, *війт*, *жовтеня*). Повні архаїзми неживані і незрозумілі без тлумачення словників, які відображають давніші періоди розвитку мови, як-от: *дат* “количество молочных продуктовъ, даваемыхъ собственникомъ **полонины** хозяевамъ пасущагося на ней скота” (СГ, I, 359).

Друга ознака, що характеризує архаїзацію, – причини, які її зумовлюють. У такому лінгвістичному ракурсі розмежовуються історизми (або матеріальні архаїзми) і власне архаїзми. Зазвичай архаїзація відбувається дуже повільно. Аналіз словникових статей різних лексикографічних видань дозволяє простежити поетапність аутування окремих лексичних одиниць (або ж окремих лексико-семантичних варіантів слова) з мовного обігу. Для параметризації процесу архаїзації пропонуємо ввести ще одну лексикографічну характеристику слова – останню фіксацію лексеми у словнику. Так, шляхом порівняння кодифікаційних реєстрів відібраних для аналізу словників встановили місце останньої репрезентації конкретних лексем: *єднус* “заст. Дукач (СУМ, II, 497), *халазія* “діал. Прочухан”

(СУМ, XI, 13), *хрунь* “діал. 1. лайл. Свиня; // перен. Груба, підла людина... 2. заст. В Галичині – виборець, який продавав свій голос” (СУМ, XI, 157) та ін.

Розвиток лексико-семантичної системи в діяхронії пов'язаний головним чином зі зміною стану компонентів і залежить, зокрема, від семантичного обсягу слів у різні історичні періоди. Лексикографічні праці підсумовують семантичний обсяг слів на певному етапі і стають основою для формулювання нових лексико-семантичних варіантів (далі ЛСВ) або для уточнення чи перебудови семантичної структури слів у подальшій кодифікаційній практиці.

Зіставлення тлумачення слів у лексикографічних працях різних часових зрізів дало підставу для виокремлення п'яти основних типів семантичної трансформації слова, таких як: семантичні зміни у словах з однаковою кількістю значень; розширення семантичної структури слова; звуження семантичної структури слова; процеси утворення і зникнення омонімії; комплексні якісні модифікації значення слова.

У випадках, коли лексична одиниця не змінює загальної кількості значень або ж залишається моносемічною, у семантичній структурі слова чи окремого ЛСВ простежили кілька видів змін: поглиблення тлумачення; узагальнення значення; модифікацію значення; зміну позиції трактування значення у словниковій статті, висунення інших значень на роль основного. Наприклад, модифікації значення зазнало слово *грудень*. Ця лексична одиниця з архісемою “назва місяця” зберегла родове значення, а змінила видове. У СГ слово маніфестоване зі значенням “ноябрь” (СГ, I, 332). У словниковій дефініції зауважується, що воно “употребується вь этомъ значеніи издавна”. Уживання лексеми підтверджується цитатою із “Повісті минулих літ”. З аналогічним семантичним наповненням слово зафіксоване і в інших лексикографічних працях, таких як “Словарь російсько-український” М. Уманця та А. Спілки, “Русско-малороссийский словарь” Е. Тимченка; у календарях “Рідного Краю” на 1907 рік, “Просвіти” на 1908 рік. Лише наприкінці словникової статті СГ вказано, що у галицьких календарях *грудень* – це “декабрь”. У ХХ ст. утвердилося узвичаєне для наших сучасників значення. РУС-37 перекладає з російської мови *декабрь* як *грудень*, а СУМ подає таку семантизацію слова *грудень*: “Назва дванадцятого місяця календарного року” (СУМ, II, 179).

Наочному виразненню динаміки змін у значеннєвому наповненні словникового складу сучасної української літературної мови сприяє запропонована нами система формул, моделей і схем трансформацій семантичної структури слів. Так, зміни семантичної структури слова *пасія* відбулись за моделлю “2 ЛСВ (СГ) → 2 ЛСВ (СУМ) → 1 ЛСВ” (СІС-2000-П, СІС-2000-МШ). Слово латинського походження *пасія* (від лат. *passio* – страждання, пристрасть) у СГ зафіксоване із двома значеннями. У семантичній структурі слова перше місце посідає ЛСВ “пасія, особое церковное служение, совершаемое вь первыя 4 недѣли Великаго поста, по пятницамъ, и состоящее вь чтеніи страстныхъ евангелій”, а друге – “гнѣвъ, раздраженіе” (СГ, III, 99).

У СУМі семантичне наповнення слова *пасія* представлено таким чином: “1. заст. Любов, пристрасть. Як фаховий і незвичайно здібний слюсар-самоук, він попросту мав пасію до відчинювання замків (Фр.); // розм. Предмет кохання, пристрасті; коханий, кохана... 2. діал. Гнів” (СУМ, VI, 86). Перша позиція відводиться ЛСВ (відсутньому у СГ), що репрезентований як архаїзована лексико-семантична одиниця (із позначкою *заст.*), і мікрозначенню із стилістичною позначкою *розм.* Перше значення слова *пасія* зі СГ уже належить до розряду

семантичних елімінантів, оскільки СУМом не фіксується; друге значення кодифіковане як діалектне – із обмежувальною позначкою *діал.*

Наприкінці століття лексикографічні праці маніфестують звуження семантичного обсягу слова, перетворення його на моносемічну одиницю: *пасія* “людина, яку пристрасно кохають, за якою упадають” (СІС-2000-П, 717); “предмет кохання, пристрасі, жаги” (СІС-2000-МШ, 424). Поетапність протікання семантичних трансформацій слова *пасія* відображає формула “2 ЛСВ – 1 ЛСВ + 1 ЛСВ – 1 ЛСВ = 1 ЛСВ” і схема на рис. 2.

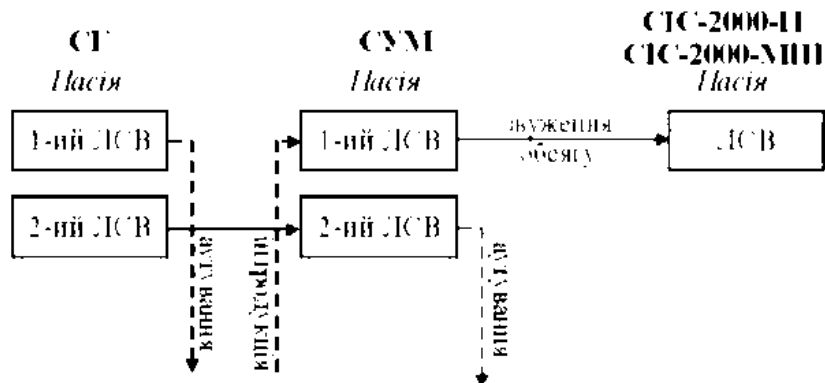

Рис. 2. Схема трансформацій семантичної структури слова *пасія*

У словниковому складі української літературної мови процес взаємодії зовнішніх чинників із внутрішніми закономірностями мовного розвитку інтенсивно виявляється не лише у збагаченні й оновленні лексики, але й у стилістичній транспозиції слів. Зміни стилістичного статусу слів української літературної мови відбуваються за такими напрямками, а саме: 1) нейтралізація стилістичного забарвлення слова чи ЛСВ, 2) розвиток стилістичного забарвлення слова чи ЛСВ і 3) перерозподіл між різними групами стилістично забарвленої лексики.

Діапазон стилістичних змін дуже широкий: активно проходять процеси термінологізації і детермінологізації лексики, зміни соціальних конотацій, переорієнтації номінацій, актуалізації та пасивізації лексико-семантичних засобів.

Кожен із названих процесів можна певним чином змодельовати. Наприклад, конотативні трансформації репрезентуються такими трьома тенденціями, як: 1) нейтралізація маркованої лексики (модель “– → 0”: *власник, підприємництво, комерція*; модель “+ → 0”: *перебудова, прискорення*); 2) розвиток конотативного забарвлення слів (модель “0 → –”: *гуртожиток, комуналка, казарма*; модель “0 → +”: *храм, вінчання, віттар*); 3) кардинальна (часто діаметрально протилежна) зміна конотативного статусу слів (модель “+ → –”: *сталінський, соцреалізм, атеїзм*; модель “– → +”: *національний, багатопартійність, дисидент*).

Лабільність нормативно-стилістичних меж і градацій загальнонародного слововживання неминує породжує суперечності в стилістичній оцінці словникових одиниць, особливо тих, які перебувають на дотичних ділянках різних шарів, розрядів і функціональних сфер. Часто простежується запізніла фіксація у лексикографічних

працях уже сформованих стилістичних норм. Така неадекватність кодифікації реальній мовній практиці пояснюється широким діапазоном стилістичних характеристик лексем (не просто вибором із двох параметрів “нормативне явище – ненормативне явище”), більшою динамікою перебігу стилістичних процесів.

Загалом констатуємо, що лексико-семантичні процеси великою мірою детермінують стан української національної мови. Специфіка динаміки літературних норм, адекватність їх відображення у кодифікації, рівень функціонування норм є основою для структурно-історичної диференціації періодів історії літературної мови. Моделювання основних типів змін у словниковому складі – ефективний спосіб вивчення кодифікованих лексичних норм, має прикладне значення для дослідження різних літературних мов. Запропоновані нами хронологічні параметри номенів доповнюють традиційні характеристики лексем, усталені в сучасному мовознавстві, а методологія досліджень словникового складу літературної мови видається перспективною для подальших лексикологічних та лексикографічних студій із залученням комп’ютерних технологій.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЛСВ – лексико-семантичний варіант

ОС-94 – Орфографічний словник української мови / Уклад.: С.І. Головащук, М.М.Пешак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. – К.: Довіра, 1994. – 864 с.

ОС-99 – Орфографічний словник української мови / Уклад.: С.І. Головащук, М.М.Пешак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. Вид. друге, випр. і доп. – К.: Довіра, 1999. – 990 с.

РУС-24-33 – Російсько-український словник. – Т. 1-3. – К., 1924 – 1933.

РУС-37 – Російсько-український словник / Відп. ред. П. Мустяца. – К.: Видавництво АН УРСР, 1937. – 890 с.

РУС-48 – Російсько-український словник / Гол. ред. М.Я. Калинович. – К.: Видавництво АН УРСР, 1955 (видання 1948 року, випр. і доп.). – 804 с.

РУС-68 – Російсько-український словник. – Т. 1-3. – К.: Видавництво АН УРСР, 1968.

СГ – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – Т. 1-4. – К.: Довіра – Рідна мова, 1996.

СІС-2000-МШ – Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.

СІС-2000-П – Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

СУМ – Словник української мови / І.К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т. 1-11. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.

УРС – Українсько-російський словник / Гол. ред. І.М. Кириченко. – Т. 1-6. – К., 1953-1963.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка: Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. школа, 1989. – 216 с.
2. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.